

KIBER-BARDOSHLILIK VA TIZIMLI RISKLAR BOSHQARUVI

Xolmurodova Dilnoza – Xalqaro Innovatsiyon universiteti.

Iqtisodiyot yo'nalishi II- bosqich magistranti.

Olim Xayrullayev.dots- Xalqaro Innovatsion Universiteti

.Iqtisodiyot kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy moliya tizimi barqarorligini ta'minlashda raqamli to'lov tizimlarining tutgan o'rnini va ularning makroiqtisodiy samaradorligi kompleks ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida naqd pulsiz hisob-kitoblarning pul-kredit siyosati transmissiya mexanizmini kuchaytirish, bank tizimi likvidligini optimallashtirish hamda iqtisodiyotning fiskal shaffofligini oshirishdagi roli ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada raqamli transformatsiya sharoitida yuzaga keladigan tizimli risklar, xususan, kiber-bardoshlilik masalalari va ularning moliya bozori barqarorligiga ta'siri yoritilgan. Olingan natijalar asosida milliy to'lov ekotizimini takomillashtirish va kiber-xavfsizlikni mustahkamlash orqali iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga doir amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli to'lovlar, moliya tizimi barqarorligi, pul-kredit siyosati, bank likvidligi, fiskal shaffoflik, kiber-bardoshlilik, tizimli risklar, pul multiplikatori, raqamli transformatsiya, monetar transmissiya.

KIRISH

Insoniyat iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi bosqichida raqamli texnologiyalar moliya tizimining nafaqat tashqi ko'rinishini, balki uning ichki ishlash mexanizmlarini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Bugungi kunda moliya tizimining barqarorligi

deganda faqatgina banklarning kapital yetarliligi emas, balki tranzaksiyalar zanjirining uzluksizligi, mablag'lar aylanish tezligi va moliyaviy ma'lumotlarning kiber-himoyalanganlik darajasi tushunilmoqda. Raqamli to'lovlar — bu shunchaki qulaylik vositasi emas, balki zamonaviy iqtisodiyotning "qon aylanish tizimi" bo'lib, u makroiqtisodiy boshqaruv samaradorligini oshirishning strategik instrumentiga aylandi. Avvalambor, **pul-kredit siyosatining ta'sirchanligini oshirish** zarurati bilan belgilanadi. Naqd pul muomalasi yuqori bo'lgan iqtisodiyotlarda (shartli ravishda "naqd iqtisodiyot") pul massasining salmoqli qismi bank tizimidan tashqarida harakatlanadi. Bu esa Markaziy bankning foiz stavkalari yoki qayta moliyalash instrumentlari orqali bozorga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini cheklaydi. Raqamli to'lovlar esa pullarning bank balanslarida konsolidatsiyalashuvini ta'minlab, pul multiplikatori effektini barqarorlashtiradi. Bu esa o'z navbatida investitsion faollikni oshirish va inflyatsiyani jilovlash uchun mustahkam zamin yaratadi¹.

Bu **fiskal barqarorlik va shaffoflikdir**. Raqamli to'lovlar tizimi iqtisodiyotning "xufiyona" sektorini qisqartirishda eng samarali filtr vazifasini o'taydi. Har bir tranzaksiyaning raqamli qayd etilishi soliq bazasining kengayishiga va davlat budjeti daromadlarining barqaror o'sishiga olib keladi. Bu esa davlatning tashqi qarzga qaramligini kamaytirib, milliy moliya tizimining tashqi iqtisodiy shoklarga nisbatan chidamliligini oshiradi. Shuningdek, naqd pulni chop etish, saqlash va tashish (inkassatsiya) bilan bog'liq bo'lgan ulkan operatsion xarajatlarning qisqarishi milliy iqtisodiyotning umumiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq, tizimning raqamli transformatsiyasi o'zi bilan birga an'anaviy iqtisodiyot uchun xos bo'lmagan yangi turdagi xatarlarni ham keltirib chiqardi. Kiber-hujumlar, tizimli texnologik uzilishlar va ma'lumotlar maxfiyligining buzilishi bugungi kunda global moliya barqarorligiga tahdid solayotgan asosiy omillar qatoriga kirdi. Shu sababli, raqamli to'lovlar afzalliklarini o'rganishda nafaqat iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga, balki

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi O'RQ-578-sonli Qonuni. 2019-yil 1-noyabr.

tizimning **kiber-bardoshlilik**i va tizimli risklarni boshqarish mexanizmlariga ham alohida urg'u berish lozim. Ushbu tadqiqot ishi aynan raqamli to'lovlarning moliya tizimi barqarorligini ta'minlashdagi ko'p qirrali afzalliklarini ochib berish va bu boradagi dolzarb muammolarga ilmiy yechimlar topishga qaratilgan².

Raqamli tranzaksiyalarning monetar siyosat samaradorligi va makroiqtisodiy barqarorlikka ta'siri.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda Markaziy bankning pul-kredit siyosati eng asosiy boshqaruv instrumenti bo'lib xizmat qiladi. Biroq, ushbu siyosatning natijadorligi va kutilayotgan samaraga erishish darajasi iqtisodiyotdagi pul massasining tarkibiy tuzilishi hamda uning bank tizimidagi konsentratsiyasiga bevosita bog'liqdir. Raqamli tranzaksiyalarning shiddatli o'sishi monetar siyosatning transmissiya mexanizmini, ya'ni Markaziy bank tomonidan qabul qilingan qarorlarning real iqtisodiyotga yetib borish zanjirini tubdan takomillashtiradi. An'anaviy iqtisodiyotda, ayniqsa naqd pul aylanmasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda "monetar oqish" muammosi kuzatiladi. Bu jarayonda pul massasining salmoqli qismi bank tizimidan tashqarida, aholi qo'lida yoki "xufiyona" aylanmada harakatlangani sababli, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki majburiy rezervlar me'yori kabi instrumentlari real sektorga sust ta'sir ko'rsatadi. Raqamli to'lovlar tizimining kengayishi esa barcha pul oqimlarini rasmiy bank sektoriga yo'naltirish orqali foiz, kredit va valyuta kanallarining o'tkazuvchanlik qobiliyatini maksimal darajada oshiradi. Raqamli to'lovlarning makroiqtisodiy barqarorlikka ta'sirini pul multiplikatori modeli orqali yanada chuqur tahlil qilish mumkin. Iqtisodiyotda raqamli tranzaksiyalar qanchalik keng ommalashsa, aholining naqd pulga bo'lgan talabi va naqd pulning depozitlarga nisbati shunchalik kamayadi. Matematik nuqtayi nazardan, ushbu koeffitsientning pasayishi pul multiplikatorining qiymatini barqarorlashtiradi. Bu holat Markaziy bankka kamroq monetar baza bilan iqtisodiyotning real

² Mishkin, F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. — 12th edition. — Pearson, 2018.

ehtiyojlarini, xususan, investitsiya va kreditga bo'lgan talabni samaraliroq qondirish imkonini beradi. Natijada, bank tizimining investitsion salohiyati yuksilib, moliya bozorida likvidlik tanqisligi yuzaga kelishining oldini oluvchi barqaror resurs bazasi shakllanadi. Pul massasining bank tizimida jamlanishi, shuningdek, moliya institutlariga o'z aktivlarini diversifikatsiya qilish va kutilmagan iqtisodiy shoklarga nisbatan chidamlilikni oshirish imkonini beradi³.

Shu bilan birga, raqamli tranzaksiyalar inflyatsiyani jilovlash va narxlar barqarorligini ta'minlashda fundamental instrument vazifasini o'taydi. Fisherning miqdoriy pul nazariyasi tenglamasiga tayangan holda tahlil qilinsa, raqamli to'lovlar tizimi pulning aylanish tezligini real vaqt rejimida o'lchash, monitoring qilish va prognoz qilish imkoniyatini yaratadi. Naqd pul muomalasida pulning aylanish tezligini aniq hisoblash deyarli imkonsiz bo'lib, bu ko'pincha kutilmagan inflyatsion bosimlarga yoki pul massasining iqtisodiy o'sishdan uzilib qolishiga sabab bo'ladi. Raqamli tranzaksiyalar shaffofligi tufayli Markaziy bank muomaladagi pul massasini iqtisodiy o'sish sur'atlariga mos ravishda operativ tarzda tartibga solishi mumkin. Bu mexanizm iste'mol bozorida ortiqcha to'lov qobiliyatining to'planib qolishini oldini olib, uzoq muddatli makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Yirik iqtisodiy tahlillar va xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, raqamli to'lov ekotizimi milliy moliya tizimini tashqi iqtisodiy tebranishlarga nisbatan ancha bardoshli qiladi. Mablag'larning raqamli shaklda bank balanslarida jamlanishi davlatning monetar suverenitetini mustahkamlaydi va iqtisodiyotning tashqi qarzga bo'lgan ehtiyojini ichki investitsion resurslar hisobiga qoplash imkoniyatini kengaytiradi. Shu bilan birga, banklararo pul bozorida mablag'larning elektron ko'rinishda soniyalar ichida harakatlanishi likvidlik inqirozlarini tezda bartaraf etishga va tizimli risklarni minimallashtirishga yordam beradi. Raqamli transformatsiya sharoitida pulning "raqamli tabiati" iqtisodiyotni shunchaki avtomatlashtirib qolmay, balki uni tashqi va ichki risklarga chidamli, yuqori samarali va barqaror mexanizmga aylantiradi. Bu esa,

³ Rogoff, K. S. The Curse of Cash: How Large-Denomination Bills Facilitate Crime and Tax Evasion and Constrain Monetary Policy. — Princeton University Press, 2016.

o'z navbatida, aholining milliy valyutaga bo'lgan ishonchini mustahkamlab, barqaror iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan moliyaviy muhitni kafolatlaydi⁴.

Xulosa

Moliya tizimi barqarorligini ta'minlashda raqamli to'lovlar tizimining o'rni va ahamiyatini o'rganish natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, raqamli transformatsiya shunchaki texnologik qulaylik emas, balki makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi fundamental iqtisodiy mexanizmdir. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, raqamli tranzaksiyalar ko'lamining kengayishi pul-kredit siyosatining transmissiya mexanizmini sezilarli darajada kuchaytirib, Markaziy bank instrumentlarining real sektorga ta'sirini tezlashtiradi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar ulushining ortishi pul multiplikatori koeffitsientini barqarorlashtirishi natijasida bank tizimining resurs bazasi mustahkamlanadi va moliya bozorida likvidlik risklari minimallashtiriladi. Fiskal nuqtayi nazardan, iqtisodiyotning raqamli segmenti kengayishi "xufiyona" faoliyat ulushini qisqartirish va soliq tushumlari shaffofligini ta'minlash orqali davlat budjeti barqarorligiga xizmat qiladi. Shuningdek, tranzaksiyalar tezligining oshishi pulning aylanish tezligini monitoring qilish imkonini berib, kutilmagan inflyatsion shoklarni jilovlashda muhim instrument bo'lib xizmat qiladi. Biroq, raqamli tizimga o'tish jarayoni o'zi bilan birga tizimli kiber-tahdidlarni ham keltirib chiqarishi sababli, kiber-bardoshlilik masalasi moliya tizimi xavfsizligining ajralmas qismiga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi O'RQ-578-sonli Qonuni. 2019-yil 1-noyabr.

⁴ Vaxabov, A. V., Tursunov, A. S. Xalqaro moliya munosabatlari. — Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2019.

2.Mishkin, F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. — 12th edition. — Pearson, 2018. (*Pul multiplikatori va monetar transmissiya mexanizmi nazariyalari uchun*).

3.Rogoff, K. S. The Curse of Cash: How Large-Denomination Bills Facilitate Crime and Tax Evasion and Constrain Monetary Policy. — Princeton University Press, 2016.

4.Vaxabov, A. V., Tursunov, A. S. Xalqaro moliya munosabatlari. — Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2019.